

Η Μαριάννα Κονδύλη διδάσκει στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Πατρών. Ερευνά θέματα κοινωνιογλωσσολογίας και εκπαιδευτικής γλωσσολογίας.

Ο Αργύρης Αρχάκης διδάσκει στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα εντοπίζονται στους χώρους της ανάλυσης του λόγου, της κοινωνιογλωσσολογίας και της πραγματολογίας.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΑΡΧΑΚΗΣ και ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΝΔΥΛΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΕ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Β' έκδοση 2004

© 2002

Εκδόσεις νήσος - Π. Καπόλα

Εξώφυλλο: Barbara Kouzelis

Διόρθωση: Αρετή Μπουκάλα

Φιλμ: Ντίμης Καρράς

Εκτύπωση: Ηλιότυπο Ο.Ε.

Βιβλιοδεσία: Ηλιόπουλος-Ροδόπουλος

ISBN 960-87114-8-7

ΕΚΔΟΣΕΙΣ *νήσος* – Π. ΚΑΠΟΛΑ

Σαρρή 14, 105 53 Αθήνα

τηλ./fax: 210 3250058

e-mail: nissos92@otenet.gr

www.nissos.gr

Διεύθυνση: Πόλα Καπόλα

Επιστημονική επιμέλεια: Γερ. Κουζέλης

νήσος
ΑΘΗΝΑ 2004

4. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ¹

4.1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στο υποκεφάλαιο 1.6. αναφερθήκαμε συνοπτικά σε ζητήματα της κοινωνιογλωσσολογικής έρευνας που σχετίζονται με γενικότερα μεθοδολογικά ερωτήματα των κοινωνικών και ανθρωπιστικών ερευνών. Συνεχίζοντας τη συζήτηση αυτή θα αναφερθούμε στη θεμελιώδη παρατήρηση της σύγχρονης επιστημολογίας ότι η ουδετερότητα και η απόλυτη αντικειμενικότητα της διερεύνησης δεν μπορεί να υπάρξει, εφόσον και η έρευνα ενός φαινομένου είναι αφ' εαυτής μία συγκεκριμένη κοινωνική περίσταση. Όπως είδαμε αναλυτικά σε προηγούμενα κεφάλαια, στην κοινωνιογλωσσολογική έρευνα αναλύουμε φαινόμενα σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Κατά συνέπεια, αυτή η συνειδητά επιμερισμένη διερεύνηση δεν μπορεί να απαντήσει με ακρίβεια στο ενδεχόμενο ζητούμενο της συγκρισιμότητας με τις ποικίλες ιδιαιτερότητες άλλων περιστάσεων.²

Ως ανθρωπιστική και κοινωνική επιστήμη η κοινωνιογλωσσολογία μελετάει φαινόμενα της ανθρώπινης συμπεριφοράς τα οποία δεν μπορεί παρά να τα αντιμετωπίζει ως τάσεις, ενίοτε αντιφατικές: αν ένας ομιλητής συμπεριφέρεται με ένα συγκεκριμένο γλωσσικό τρόπο κάθε φορά που τον παρατηρούμε, αυτό δεν σημαίνει ότι ο συγκεκριμένος ομιλητής θα έχει πάντα τη συγκεκριμένη γλωσσική συμπεριφορά. Κατά συνέπεια, δεν μπορούν να γίνονται απόλυτες προβλέψεις σχετικά με τις γλωσσικές συμπεριφορές ή, πολύ περισσότερο, σχετικά με τα επόμενα στάδια της γλωσσικής εξέλιξης.

Ένα άλλο ζήτημα σχετίζεται με την εγκυρότητα και την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος των πληροφορητών. Η σχέση του δείγματος με το σύνολο του ερευνώμενου πληθυσμού είναι σύνθετη: το αντιπροσωπευτικό δείγμα πρέπει θεωρητικά να συλλαμβάνει όλα τα χαρακτηριστικά του συνόλου, ώστε η επεξεργασία του να οδηγεί σε γενικεύσιμα συμπεράσματα. Αλλά, για να συγκροτηθεί το δείγμα, χρειάζεται να γνωρίζουμε εκ των προτέρων τα χαρακτηριστικά του συνόλου, δηλαδή τις παραμέτρους βάσει των οποίων συγκροτείται το δείγμα, κάτι που δεν είναι πάντα εύκολο και εφικτό.

Στο πλαίσιο της κοινωνιογλωσσολογικής έρευνας έχει συζητηθεί ιδιαίτερα το ζήτημα της επίδρασης του ερευνητή στη γλωσσική συμπεριφορά των ερευνώμενων. Σε κάθε περίπτωση η παρουσία στοιχείων «ξένων» προς την περίπτωση επηρεάζει τους συμμετέχοντες σ' αυτήν. Αυτό το αναπόδραστο φαινόμενο θεματοποιήθηκε από τον Labov (1972γ) ως *παράδοξο του παρατηρητή* (observer's paradox): Αν ένας από τους στόχους της παρατήρησης είναι η συλλογή, μέσω της συνέντευξης, φυσικού ανεπίσημου καθημερινού λόγου, τότε ένα από τα δυσκολότερα εμπόδια που έχει να αντιμετωπίσει είναι το παράδοξο που δημιουργεί η ίδια η παρουσία του. Ενώ δηλαδή ο ερευνητής επιθυμεί να παρατηρήσει την αβίαστη γλωσσική συμπεριφορά των ατόμων, η παρουσία τόσο του ίδιου όσο και του μαγνητοφώνου του αλλοιώνει τη φυσικότητα της συμπεριφοράς αυτής αυξάνοντας το βαθμό επισιμότητας της περίπτωσης και της συνακόλουθης προσοχής που δίνει στα λόγια του ο ομιλητής. Η επίγνωση του παραδόξου από τους ερευνητές τούς καθιστά περισσότερο «υποψιασμένους» για την κοινωνική πραγματικότητα που μελετούν. Διάφοροι τρόποι που έχουν επινοηθεί για τη μείωση της επίδρασης της ξένης παρουσίας στην ερευνώμενη περίπτωση θα αναφερθούν παρακάτω.

Οι παραπάνω μεθοδολογικές παρατηρήσεις αποτελούν απλές νύξεις των ζητημάτων και ζητούμενων της κοινωνιογλωσσικής έρευνας. Είναι προφανές ότι η αναλυτική παρουσίαση μερικών μό-

νο από τις ερευνητικές τεχνικές θα απαιτούσε πραγμάτευση που ξεπερνάει κατά πολύ τις δυνατότητες αυτού του βιβλίου. Θα περιοριστούμε λοιπόν σε μερικές γενικές (κριτικές) επισημάνσεις σχετικά με τα στάδια και τις τεχνικές συγκέντρωσης κοινωνιογλωσσικού υλικού, οι οποίες εφαρμόζονται σε έρευνες του αποκαλούμενου κυρίαρχου ρεύματος της κοινωνιογλωσσολογίας.

4.2. ΒΑΣΙΚΑ ΣΤΑΔΙΑ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η δομή της κοινωνιογλωσσολογικής έρευνας εξαρτάται από τους σκοπούς, τους στόχους και από τα χαρακτηριστικά του μελετώμενου φαινομένου. Τα βασικά στάδια των ποσοτικών συσχετιστικών ερευνών είναι σε γενικές γραμμές τα εξής:

Προσδιορίζεται ο στόχος της έρευνας, ο οποίος προκύπτει από υποθέσεις του ερευνητή κυρίως για τον τρόπο συσχέτισης ανεξάρτητων μεταβλητών (χρόνος, χώρος, περίπτωση επικοινωνίας, ηλικία, φύλο, κοινωνική τάξη κ.λπ.) με εξαρτημένες γλωσσικές μεταβλητές, δηλαδή με τα γλωσσικά στοιχεία που εμφανίζουν ποικιλότητα, που έχουν διαφορετικές πραγματώσεις. Πρέπει βέβαια να έχουμε υπόψη ότι η διαπίστωση συσχέτισης μεταξύ μιας ανεξάρτητης και μιας εξαρτημένης μεταβλητής δεν σημαίνει αναγκαστικά και ανακάλυψη σχέσης αιτιότητας μεταξύ των δύο, καθώς ένας τρίτος παράγοντας που δεν έχουμε λάβει υπόψη μπορεί να είναι η πραγματική αιτία της συσχέτισης μεταξύ της ανεξάρτητης και της εξαρτημένης μεταβλητής.

Η διερεύνηση της υπόθεσης συνεπάγεται την επιλογή των πληροφορητών και των περιστάσεων στο πλαίσιο των οποίων θα συλλεγεί το γλωσσικό υλικό που παράγουν. Η επιλογή αυτή είναι πολύ σημαντική: Αν, λ.χ., ξεκινήσουμε με την υπόθεση ότι οι άνδρες και οι γυναίκες μιας κοινότητας διαφοροποιούνται ως προς ένα γλωσσικό χαρακτηριστικό, τότε στην επιλογή των ατόμων πρέπει να διασφαλίσουμε ότι θα ελεγχθεί πράγματι το φύλο και θα αποφευ-

χθεί η επίδραση (ή η συνεπίδραση) άλλων παραγόντων όπως το επάγγελμα (π.χ. άνδρες χειρώνακτες εργάτες και γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι). Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση επικοινωνίας: δεν πρέπει, λ.χ., η γλωσσική παραγωγή των ανδρών να προέρχεται από κουβέντα σε παρέα του ίδιου φύλου, ενώ των γυναικών από επίσημη αναφορά προς άνδρες προϊστάμενους. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να ελεγχθεί η γλωσσική συμπεριφορά σε διάφορες περιστάσεις, λ.χ., λιγότερο και περισσότερο επίσημες. Θα πρέπει, όμως, να είναι κοινές και για τα δύο φύλα. Αν είναι αδύνατο να αποφευχθεί η συνεπίδραση, τότε πρέπει να ληφθούν συστηματικά υπόψη οι παράγοντες που συνεπιδρούν. Αν είναι πολλοί οι παράγοντες που συνεπιδρούν και είναι αδύνατη η συνολική και συστηματική μελέτη τους, τότε χρησιμοποιούνται *τυχαία δείγματα του πληθυσμού*, όπου τα ερευνώμενα άτομα επιλέγονται τυχαία από το σύνολο του πληθυσμού, με τέτοιο τρόπο όμως ώστε όλα τα μέλη του πληθυσμού να έχουν ίσες ευκαιρίες επιλογής. Λ.χ. στο δείγμα συμπεριλαμβάνεται το τρίτο όνομα κάθε σελίδας του τηλεφωνικού ή εκλεκτορικού καταλόγου μιας περιοχής.

Το επόμενο στάδιο αφορά την επιλογή της τεχνικής για τη συλλογή του υλικού. Πριν από την οριστική επιλογή μπορεί να προηγηθούν δοκιμαστικές, πιλοτικές έρευνες οι οποίες αποσκοπούν συνήθως στο να επιβεβαιώσουν αν μέσω της μεθόδου που έχει κατ' αρχάς επιλεγεί μπορούν να συλλεγούν γλωσσικά δεδομένα χωρίς να προκύπτουν προβλήματα. Επιπλέον, η πιλοτική έρευνα μπορεί να μας βοηθήσει να εξειδικεύσουμε περαιτέρω την αρχική μας υπόθεση (λ.χ. οι άνδρες και οι γυναίκες μιας ορισμένης ηλικίας και όχι κάποιες άλλης διαφοροποιούνται γλωσσικά).

4.3. ΒΑΣΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Η συγκέντρωση κοινωνιογλωσσικού υλικού μπορεί να γίνει με τη χρησιμοποίηση ή όχι προκατασκευασμένων εργαλείων. Σε περιπτώσεις ερευνών όπου δεν χρησιμοποιούνται προκατασκευασμένες

τεχνικές άντλησης της γλωσσικής συμπεριφοράς, μπορούμε να συγκεντρώσουμε δεδομένα από γραπτό γλωσσικό υλικό (βιβλία, περιοδικά, τεκμήρια, επιστολές, μαθητικά γραπτά, σχολικά εγχειρίδια κ.λπ.). Επίσης, μπορεί να καταγραφεί με μαγνητόφωνο ή βίντεο η συνολική διεπίδραση (π.χ. σε τάξη, σε συζητήσεις μεταξύ των μελών μιας ομάδας εφήβων, σε διαλόγους μητέρας-παιδιού κ.λπ.). Είναι προφανές ότι τέτοιου τύπου προφορική καταγραφή δεν μπορεί να γίνει εν αγνοία των ερευνώμενων. Προκειμένου να συγκεντρωθεί αυθεντικό υλικό, μπορούν να ανακοινωθούν οι γενικοί σκοποί της έρευνας και να προταθεί στις παρατηρούμενες ομάδες να μαγνητοφωνήσουν οι ίδιες τις διεπιδράσεις τους, όπως αυτές εξελίσσονται στο φυσικό τους περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει η δυνατότητα να κλείσουν το μαγνητόφωνο, όταν θεωρήσουν ότι στοιχεία της διεπίδρασης δεν αφορούν την έρευνα. Μολονότι τα υποκείμενα της έρευνας έχουν επίγνωση της ερευνητικής περίπτωσης, πολύ σύντομα εξοικειώνονται με το «παρείσακτο» εργαλείο και παράγουν φυσικό λόγο (βλ., π.χ., Hasan & Cloran, 1990). Άλλωστε, όπως έχει φανεί ειδικά στη μαγνητοσκοπημένη καταγραφή σχολικών συνομιλιών, μετά από ένα χρονικό διάστημα εξοικείωσης η παρουσία του ισχυρού εργαλείου παρατήρησης ξεχνιέται και έτσι επηρεάζει ελάχιστα ή και καθόλου την τρέχουσα εκπαιδευτική διαδικασία.

Η άμεση συμμετοχική παρατήρηση των κοινωνιογλωσσικών δεδομένων μέσα στην ίδια τη γλωσσική κοινότητα είναι μία άλλη δυνατότητα συλλογής υλικού χωρίς τη χρήση προκατασκευασμένων εργαλείων. Ο ερευνητής συμμετέχει στη ζωή των ατόμων που εξετάζει για μακρά χρονικά διαστήματα προσπαθώντας να κατανοήσει την οπτική και τις αξίες τους και αναλαμβάνοντας σταδιακά και ο ίδιος κάποιο ρόλο. Η παρατήρηση έχει συνδεθεί με την εθνογραφική μέθοδο και γενικά παρέχει τα εκέγγυα για τον όσο το δυνατόν ακριβέστερο προσδιορισμό των πληροφορητών, των κοινωνικών τους σχέσεων και του γλωσσικού υλικού που παράγουν. Πολλές φορές όμως πρακτικοί λόγοι δεν την καθιστούν εφικτή. Γι' αυτό, μεγάλο μέρος των κοινωνιογλωσσικών δεδομένων προέρχεται από

έρευνες πεδίου, οι οποίες χρησιμοποιούν τεχνικές ικανές να ποσοτικοποιήσουν και να οδηγήσουν σε γενικεύσεις.

Περνώντας σε εκείνο το είδος κοινωνιογλωσσολογικής διερεύνησης το οποίο βασίζεται σε τεχνικές με προκατασκευασμένα εργαλεία άντλησης της γλωσσικής συμπεριφοράς, θα αναφερθούμε στα ερωτηματολόγια και τις συνεντεύξεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο ερευνητής ζητά από τους ερευνώμενους να συμπεριφερθούν με δεδομένο τρόπο: να μιλήσουν, να εκφράσουν αξιολογήσεις και κρίσεις, να πουν αν η γλωσσική συμπεριφορά τους είναι λιγότερο ή περισσότερο σύμφωνη με εκείνη της ερευνητικής υπόθεσης. Μπορεί επίσης να προσφέρει συγκεκριμένα ερεθίσματα ώστε να προκαλέσει ορισμένη απάντηση. Επομένως, το ερωτηματολόγιο/συνέντευξη «υποχρεώνει» την ερευνητική περίσταση να προσαρμοστεί στα μέτρα του ερευνητή, μην επιτρέποντας έτσι να αξιοποιηθούν δεδομένα που δεν ανήκουν στο κατασκευασμένο πλαίσιο. Ειδικότερα μπορούμε να σημειώσουμε τα εξής (βλ. Fasold, 1984: 149-152):

- *Ερωτηματολόγιο:* Πρόκειται για σύνολο τυποποιημένων ερωτήσεων που μπορεί να υποβληθεί σε μια ομάδα επιλεγμένων ατόμων γραπτά ή προφορικά. Όταν η συμπλήρωση γίνεται γραπτά και η ομάδα των ερευνημένων είναι μεγάλη, ο ερευνητής μπορεί να μην εμφανιστεί καθόλου. Σε παλιές διαλεκτολογικές έρευνες αποστέλλονταν ταχυδρομικώς ερωτηματολόγια σε μακρινές περιοχές, συμπληρώνονταν και επιστρέφονταν στον ερευνητή πάλι ταχυδρομικώς. Όταν η συμπλήρωση γίνεται προφορικά, τότε ο ερευνητής ή οι συνεργάτες του επισκέπτονται τα ερευνώμενα άτομα, τους υποβάλλουν τις ερωτήσεις και καταγράφουν τις απαντήσεις.

Η διάταξη των ερωτήσεων γίνεται συνήθως θεματικά, ξεκινώντας από το γενικό και καταλήγοντας στο ειδικό. Σημαντικό ρόλο παίζει η σειρά και ο τρόπος διατύπωσης των ερωτήσεων, διότι μπορεί να επηρεάσουν τα ερωτώμενα άτομα υποβάλλοντας έμμεσα τις απόψεις του ερευνητή. Οι παράγοντες αυτοί μπορεί και να απειλήσουν τα ερωτώμενα άτομα οδηγώντας τα σε μια αμυντική

και όχι φυσική γλωσσική συμπεριφορά. Για να μην επέλθει κόπωση και, κατά συνέπεια, για να μη δίνονται οι απαντήσεις με μηχανιστικό τρόπο, οι ερωτήσεις πρέπει να είναι περιορισμένες, σύντομες και σαφείς.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο είδη ερωτήσεων: τις κλειστές και τις ανοικτές. Η διάκριση αυτή αναφέρεται στο βαθμό ελευθερίας που έχει το ερωτώμενο άτομο να απαντήσει. Οι κλειστές ερωτήσεις μπορεί να είναι ολικής άγνοιας, π.χ., *Χρησιμοποιείτε τον τύπο Χ;* όπου η απάντηση είναι *ναι* ή *όχι*. Μπορεί επίσης να είναι μερικής άγνοιας και να συμπεριλαμβάνουν προτεινόμενες (και διαβαθμισμένες) απαντήσεις, π.χ., *Ποιον τύπο χρησιμοποιείτε; τον Χ, τον Ψ, περισσότερο τον Χ, λιγότερο τον Ψ, και τους δύο το ίδιο;* Αντίθετα, οι ανοικτές ερωτήσεις δεν επιβάλλουν κανέναν περιορισμό και δίνουν τη δυνατότητα στον ερωτώμενο να παρουσιάσει ελεύθερα τις απόψεις του, π.χ., *Ποιον τύπο χρησιμοποιείτε;* Παρουσιάζουν όμως δυσκολίες στην επεξεργασία και κωδικοποίησή τους, ακριβώς επειδή δίνεται ελευθερία στο άτομο να απαντήσει όπως και ό,τι θέλει. Τις κλειστές ερωτήσεις μπορούν να τις χειριστούν ευκολότερα οι ερωτώμενοι και, επιπλέον, είναι ευκολότερες στην επεξεργασία και στην κωδικοποίησή τους. Προσανατολίζουν όμως τους ερωτώμενους να απαντήσουν με τους όρους του ερευνητή. Ο ιδανικός συνδυασμός είναι να προηγηθεί μια πιλοτική έρευνα με ανοικτές ερωτήσεις και να χρησιμοποιηθούν τα αποτελέσματά τους στην κατασκευή κλειστών ερωτήσεων.

Διακρίνουμε επίσης και ερωτήσεις που δεν αφορούν γλωσσικούς τύπους, αλλά στάσεις/αξιολογήσεις απέναντι σε γλωσσικούς τύπους ή σε γλωσσικές εκφράσεις. Οι απαντήσεις που παίρνουμε σε τέτοιου είδους ερωτήσεις μπορεί να μην εκφράζουν τις πραγματικές αξιολογήσεις του ερωτώμενου, αλλά την προσπάθειά του να συναντήσει τις αξιολογήσεις του ερευνητή. Τέτοιες συμπεριφορές συναντάμε συχνά σε διαλεκτόφωνους. Για να ξεπεραστεί, εν μέρει τουλάχιστον, αυτό το πρόβλημα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν υποθετικές ερωτήσεις (π.χ. *Αν ήσουν στη θέση του τάδε πώς*

θα σου φαινόταν ο γλωσσικός τύπος Χ;) με τις οποίες δεν πιέζεται το άτομο να δώσει τη δική του γνώμη. Χρησιμοποιούνται επίσης και οι ερωτήσεις ελέγχου: Μια επόμενη ερώτηση επαναλαμβάνει το περιεχόμενο μιας προηγούμενης, με διαφορετική όμως μορφή, για να επαληθευτεί ή όχι η συνέπεια του ερωτώμενου (π.χ. *Σου αρέσει να χρησιμοποιείς τον τύπο Χ; Όταν ακούς τον τύπο Χ πως νιώθεις;*).³

• *Συνεντεύξεις:* Μπορούμε να διακρίνουμε δύο είδη, την *κατευθυνόμενη* και τη *μη κατευθυνόμενη* ή *ελεύθερη* συνέντευξη. Η κατευθυνόμενη συνέντευξη μοιάζει πολύ με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου, διότι είναι διαθέσιμο ένα διατεταγμένο σύνολο τυποποιημένων ερωτήσεων, κλειστών ή ανοικτών. Στην ελεύθερη συνέντευξη ο ερευνητής έχει προκαθορίσει τα θέματα και ίσως έχει πρόχειρο έναν οδηγό ερωτήσεων. Δεν επιμένει όμως σε μία συγκεκριμένη σειρά και διατύπωση, καθώς το πότε και το πώς θα ρωτήσει κάτι εξαρτάται από το ερωτώμενο άτομο και τη μέχρι εκείνη τη στιγμή ανταπόκρισή του στη συνέντευξη.

Στις συνεντεύξεις, κυρίως όταν ο στόχος είναι η συλλογή υλικού με ποικιλία γλωσσικών μεταβλητών, οι ερωτήσεις μπορεί να μην αναφέρονται ρητά στις μεταβλητές αυτές, αλλά να αφορούν άλλα θέματα από τη ζωή των ερευνώμενων ατόμων. Οι ερωτήσεις βέβαια μπορεί να τίθενται με τέτοιο τρόπο ώστε να κατευθύνουν τους ομιλητές στη χρησιμοποίηση των υπό διερεύνηση γλωσσικών στοιχείων.

Στο πλαίσιο μιας επίσημης συνέντευξης, το παράδοξο του παρατηρητή μπορεί ίσως να ξεπεραστεί στις ακόλουθες, μεταξύ άλλων, περιπτώσεις, ώστε να συγκεντρωθεί αυθεντικό υλικό συνομιλιών *εν αγνοία* των πληροφορητών (βλ. Labov, 1972b· Ντάλτας, 1997: 105-108):

i) κατά την ομιλία έξω από την κυρίως συνέντευξη, δηλαδή στη διάρκεια της προκαταρκτικής συνομιλίας, αλλά και στη διάρκεια των συνομιλιών στα διαλείμματα όπου ο ερευνητής φροντίζει να

έχει ανοικτό το μαγνητόφωνο, συλλέγοντας έτσι αυθεντικό, λιγότερο επίσημο υλικό.

ii) κατά τη συνομιλία με τρίτους στη διάρκεια της συνέντευξης, δηλαδή με παιδιά, συγγενικά πρόσωπα ή φίλους που έρχονται απροειδοποίητα στο σπίτι ή καλούν τους συνεντευξιαζόμενους στο τηλέφωνο. Ο ερευνητής όχι μόνο δεν δυσανασχετεί με τέτοιες «διακοπές», αλλά τις ενθαρρύνει, φεύγοντας, λ.χ., από το δωμάτιο, αφήνοντας όμως το μαγνητόφωνο ανοικτό.

iii) κατά την παρέκκλιση σε ζητήματα «εκτός θέματος», που όμως ενδιαφέρουν τους ερευνώμενους, κυρίως μεγάλης ηλικίας, οι οποίοι συχνά έχουν να διηγηθούν περιστατικά της ζωής τους. Τέτοιες παρεκβάσεις μπορεί να προκαλέσει και ο ίδιος ο ομιλητής ζητώντας από τον ερευνώμενο συνομιλητή του να αναφερθεί στα παιδικά του χρόνια. Σχετικό είναι και το τέχνασμα των ερωτήσεων που οδηγούν στην έντονη συναισθηματική ανάμειξη των ερωτώμενων και στην παραγωγή αυθόρμητου ανεπίσημου λόγου. Το στόχο αυτό υπηρετούν με τον καλύτερο τρόπο ερωτήσεις σχετικά με τον αν κινδύνεψε ο πληροφορητής να σκοτωθεί.

Θα ολοκληρώσουμε την ενότητα αυτή αναφερόμενοι στην κυριότερη προκατασκευασμένη τεχνική που χρησιμοποιείται –με διάφορες παραλλαγές– για την ανίχνευση ειδικά των γλωσσικών στάσεων (βλ. Αράποπούλου, 1995: 31· Fasold, 1984: 150). Η ονομασία της είναι *τεχνική των εναρμονισμένων αμφιέσεων* (matched guise technique), η οποία και αποτελεί κατεξοχήν έμμεσο τρόπο εκμείωσης στάσεων. Τα άτομα που αποτελούν το δείγμα της έρευνας δεν γνωρίζουν τι ακριβώς εξετάζεται. Επιστρατεύεται ένας αριθμός ομιλητών/ερευνητών που να χειρίζεται ικανοποιητικά όλες τις ποικιλίες ή τις γλώσσες που διερευνώνται. Οι ομιλητές αυτοί μαγνητοφωνούνται, ενώ διαβάζουν το ίδιο ακριβώς κείμενο μετασχηματισμένο στις προς διερεύνηση ποικιλίες ή γλώσσες. Τα μαγνητοφωνημένα κείμενα εναλλάσσονται κατά τέτοιο τρόπο στην κασέτα ώστε να μην είναι δυνατό να αναγνωριστεί ο ίδιος ομιλητής όταν

διαβάζει το κείμενο σε διαφορετική ποικιλία ή γλώσσα από αυτήν που το διάβασε αρχικά. Λ.χ. ο πρώτος ομιλητής επανεμφανίζεται αφού προηγηθούν δυο-τρεις άλλοι. Οι ακροατές λογικά ξεχνούν τη χροιά της φωνής του και τον εκλαμβάνουν ως διαφορετικό. Στο τέλος θεωρούν ότι έχουν ακούσει διπλάσιους ομιλητές από αυτούς που πραγματικά άκουσαν. Αφού ακούσουν τις μαγνητοφωνήσεις, οι ακροατές βαθμολογούν τους ομιλητές ως προς διάφορα χαρακτηριστικά, όπως ευφυΐα, κοινωνική τάξη, μόρφωση κ.λπ. Αν ο ίδιος ομιλητής βαθμολογηθεί διαφορετικά στις διαφορετικές γλωσσικές του αμφιέσεις, συνάγεται ότι η γλώσσα του ομιλητή και η στάση του ακροατή προς αυτήν είναι ο καθοριστικός παράγοντας της αξιολόγησης (και, κατά συνέπεια, της βαθμολόγησης) και όχι ο ομιλητής, η χροιά της φωνής του ή το περιεχόμενο του κειμένου το οποίο παραμένει το ίδιο μετασχηματισμένο στις προς διερεύνηση γλώσσες ή ποικιλίες. Οι απαντήσεις δίνονται με βάση κλίμακες σημασιολογικής διαφοροποίησης (semantic differential scales). Οι κλίμακες αυτές καθορίζουν τα δύο άκρα ενός χαρακτηριστικού (λ.χ. μορφωμένος - μη μορφωμένος) και αφήνουν τη δυνατότητα διαβαθμίσεων ανάμεσά τους.

4.4. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΣΕ ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ «ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ»

Στη συζήτηση που ακολουθεί θα αναφερθούμε σε βασικές παραδοχές της θεωρίας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (βλ. 2.2.2. και 2.2.3.) για τη συλλογή κοινωνιογλωσσικού υλικού, στον αντίλογο που διατυπώνεται από πιο εθνογραφικές μεθόδους, όπως αυτή που χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο της θεωρίας των κοινωνικών δικτύων (βλ. 2.2.4. και 2.2.5.), και θα καταλήξουμε στην υπογράμμιση των πλεονεκτημάτων μιας αμιγώς εθνογραφικής προσέγγισης όπου αξιοποιείται η συμμετοχική παρατήρηση (βλ. σχετικά Papazachariou, 1998· Παπαζαχαρίου & Αρχάκης, 2003).

Η βασική παραδοχή της θεωρίας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (social stratification theory), όπως αυτή χρησιμοποιήθηκε από τον Labov (βλ., π.χ., 1972, 1990) και άλλους ερευνητές (π.χ. Trudgill, 1974, 1975) για τη συλλογή υλικού γλωσσικής ποικιλότητας, είναι η κατανομή των μελών μιας κοινότητας σε επιμέρους προ-καθορισμένες κατηγορίες, όπως είναι αυτές της κοινωνικής τάξης, του φύλου, της εθνοτικής ομάδας. Βασική επιδίωξη των ερευνητών που ακολούθησαν τη θεωρία αυτή ήταν η συλλογή ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος πληροφορητών για κάθε κατηγορία. Μετά την επιλογή των πληροφορητών, ακολουθούσαν συνήθως οι συνεντεύξεις του/της ερευνητή/-τριας με καθέναν από τους πληροφορητές για τη συλλογή του γλωσσικού υλικού.

Παρά τα ενδιαφέροντα πορίσματα που ανέκυψαν από την εφαρμογή της θεωρίας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στη μελέτη της γλωσσικής ποικιλότητας, έχουν εντοπιστεί σημαντικά μειονεκτήματα στον τρόπο συλλογής του υλικού. Έτσι, εκτός από τα προβλήματα ορισμού που έχουν έννοιες όπως η κοινωνική τάξη, είναι προφανές ότι σε όλες τις κοινωνίες δεν είναι δυνατό να εφαρμοστούν οι ίδιες προκαθορισμένες κατηγορίες ταξινόμησης των πληροφορητών και, επιπλέον, δεν είναι καθόλου δεδομένη η εσωτερική συνοχή και ομοιογένεια των κατηγοριών αυτών. Γενικότερα, η παραδοχή ενός πληροφορητή-ομιλητή με παγιωμένα, αμετάβλητα και αδιαπραγμάτευτα χαρακτηριστικά ταυτότητας (π.χ., άνδρας, λευκός, μεσήλικας, μεσαίας κοινωνικής τάξης, από την Αθήνα) ανεξάρτητα από την επικοινωνιακή κατάσταση, τους συνομιλητές του και την πορεία της συνομιλίας στην οποία συμμετέχει, παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα ακριβούς περιγραφής των κοινωνικών δρωμένων και των κοινωνικών παραμέτρων (πρβλ. Schiffrin, 1996: 198-199· Holmes, 1997: 209).⁴ Στα κεφάλαια 2 και 3 είχαμε την ευκαιρία να αναφερθούμε γενικότερα στα προβλήματα που εμφανίζουν οι έννοιες του κοινωνικού στρώματος ή της κοινωνικής τάξης για την εμπειρική κοινωνιογλωσσολογική έρευνα (βλ. ειδικά κεφ. 2, σημ. 10). Σημειώσαμε, ωστόσο, ότι στις έρευνες της

σχολής της συστημικής γλωσσολογίας των Halliday και Hasan, στις οποίες η κοινωνική προέλευση είναι αυτή που χρησιμοποιείται ως ανεξάρτητη μεταβλητή, λαμβάνεται υπόψη ο βαθμός εξάρτησης των πληροφορητών από την υλική βάση της εργασίας τους και, μ' αυτό τον τρόπο, επιχειρείται η συσχέτιση της κοινωνικής προέλευσης με το σημασιολογικό δυναμικό των στρατηγικών που διαθέτουν οι πληροφορητές.

Μερικός ή ολικός αντίλογος στις παραδοχές της θεωρίας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης για τη συλλογή κοινωνιογλωσσικού υλικού ήρθε από ερευνητές που ακολούθησαν περισσότερο εθνογραφικές μεθόδους. Βασική θέση της εθνογραφίας της επικοινωνίας είναι ότι τα γλωσσικά γεγονότα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τα κοινωνικά και πολιτισμικά γεγονότα (βλ. κεφ. 2, σημ. 27). Έτσι, η ερευνήτρια ή ο ερευνητής που έχει μια εθνογραφική οπτική στη συλλογή του υλικού του, συμμετέχει ενεργά στην εσωτερική ζωή της μικρής συνήθως κοινότητας που θέλει να μελετήσει στοχεύοντας σε μία εκ των έσω, λεπτομερή και όσο είναι δυνατόν χωρίς προκαταλήψεις παρατήρηση τόσο των κοινωνικών όσο και των γλωσσικών γεγονότων. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγεται η χρήση προ-καθορισμένων κοινωνικών κατηγοριών και επιδιώκεται η συνειδητοποίηση και καταγραφή των συγκεκριμένων καθημερινών κοινωνικών παραμέτρων που διαμορφώνουν την κοινωνική δομή κάθε συγκεκριμένης κοινότητας (Eckert & McConnell-Ginet, 1992).

Η θεωρία των κοινωνικών δικτύων είναι μία από τις πιο σημαντικές θεωρίες οι οποίες χρησιμοποιούν εθνογραφικές μεθόδους για τη συλλογή κοινωνιογλωσσικού υλικού. Στο πλαίσιο της θεωρίας αυτής η γλωσσική συμπεριφορά των πληροφορητών συσχετίζεται με τον τύπο του κοινωνικού δικτύου στο οποίο μετέχουν οι πληροφορητές. Όπως είδαμε (2.2.5.), ένα κοινωνικό δίκτυο ορίζεται ως το σύνολο των ατόμων που συνδέονται με κοινωνικές σχέσεις συγγένειας, φιλίας, γειτονίας, κοινής εργασίας, κοινής διασκέδασης κ.λπ. Το δίκτυο του οποίου όλα τα μέλη συνδέονται άμεσα μεταξύ τους είναι πυκνό, ενώ, αν τα μέλη του μοιράζονται περισ-

σότερους από έναν δεσμούς, το δίκτυο καθίσταται και πολυνήματο. Όσο ισχυρότερο (δηλαδή πυκνό και πολυνήματο) είναι ένα κοινωνικό δίκτυο, τόσο τα μέλη του χρησιμοποιούν περισσότερο στοιχεία που ανήκουν στην καθομιλούμενη γλωσσική ποικιλία και όχι στην πρότυπη γλώσσα. Οι παραδοχές αυτές οδήγησαν τους ερευνητές σε μια εθνογραφικού τύπου προσέγγιση. Ειδικότερα, προέκριναν τη συμμετοχική παρατήρηση στο εσωτερικό της υπό μελέτη κοινότητας προκειμένου να κατανοήσουν και να καταγράψουν το είδος των κοινωνικών δεσμών που συνδέουν τα μέλη ενός κοινωνικού δικτύου.⁵

Τα μειονεκτήματα που θα μπορούσαν να εντοπιστούν στην παραπάνω θεωρία αφορούν κυρίως τον τρόπο εφαρμογής των βασικών εννοιών της. Έτσι, αν ο προσδιορισμός των κοινωνικών δικτύων και των δεσμών που τα συγκροτούν δεν γίνεται με συμμετοχική, εκ των έσω, παρατήρηση, αλλά τα είδη των δεσμών θεωρούνται δεδομένα, προκαθορισμένα (όπως, π.χ., αυτά της συγγένειας, της φιλίας, της γειτονίας, της κοινής εργασίας, της κοινής διασκέδασης) και κατά κάποιο τρόπο καθολικά, τότε υπάρχει ο κίνδυνος να προκύψουν προβλήματα ανάλογα με αυτά της θεωρίας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Δηλαδή, οι ερευνητές να επιβάλλουν προκατασκευασμένες κατηγορίες στα δεδομένα τους και όχι να προσπαθούν εκ των έσω να συνειδητοποιούν και να αναλύουν τα δεδομένα τους. Ένας τέτοιος κίνδυνος μπορεί να προκύψει αν, π.χ., επιχειρηθεί η περιγραφή των σχέσεων τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών με τα ίδια είδη δεσμών, παρά τον πιθανό διαφορετικό κοινωνικό τους προσανατολισμό (πρβλ. Cheshire, 1982). Επίσης, υπάρχουν έρευνες των οποίων τα πορίσματα επισημαίνουν τη μερική ή πλήρη ανεπάρκεια της θεωρίας των κοινωνικών δικτύων, κατ' αρχάς, στο να συλλάβουν τον κοινωνικό προσανατολισμό των πληροφορητών και, κατά δεύτερον, στο να ερμηνεύσουν την παρατηρούμενη γλωσσική ποικιλότητα. Έτσι, μπορεί δύο γείτονες κάποιου ατόμου να είναι και συνάδελφοί του στη δουλειά και, κατά συνέπεια, να θεωρούνται τυπικά μέλη του

κοινωνικού του δικτύου, παρά το ότι στην πραγματικότητα το άτομο αυτό δεν έχει καμία ουσιαστική συναναστροφή μαζί τους (πρβλ. Papazachariou, 1998: 43).

Έρευνες που υιοθέτησαν αμιγώς εθνογραφικές μεθόδους (όπως αυτές των Cheshire, 1982· Eckert, 1989· Lippi-Green, 1989 κ.ά.) κατέστησαν σαφές ότι οι παράμετροι οι οποίες σχετίζονταν και καθόριζαν την κοινωνική καθημερινότητα και κατ' επέκταση την κοινωνική ταυτότητα των κοινωνικών φύλων δεν ήταν οι ίδιες σε κάθε κοινότητα, γεγονός το οποίο από μόνο του καταδεικνύει την αδυναμία τόσο της θεωρίας της Κοινωνικής Διαστρωμάτωσης όσο και της θεωρίας των Κοινωνικών Δικτύων.

Ωστόσο, δεν πρέπει να παραλήψουμε να παρατηρήσουμε ότι μέχρι πρότινος το αδύναμο σημείο της εθνογραφικής προσέγγισης ήταν η απουσία συγκεκριμένης στοχοθεσίας και συστηματικής, κωδικοποιημένης πρακτικής για την καθοδήγηση των ερευνητών στη συνειδητοποίηση των παραμέτρων που καθορίζουν την κοινωνική καθημερινότητα των πληροφορητών. Το αδύναμο αυτό σημείο έρχεται να καλύψει η έννοια των κοινοτήτων πρακτικής (communities of practice), όπως αυτή ορίστηκε αρχικά από τις Eckert & McConnell-Ginet (1992) και μετά από τις Holmes & Meyerhoff (1999) και Eckert & McConnell-Ginet (1999).

Ακολουθώντας τις παρατηρήσεις των Παπαζαχαρίου & Αρχάκη (2003: 293-294, 298) θα σημειώναμε τα ακόλουθα για τις κοινότητες πρακτικής: Σύμφωνα με τις Eckert & McConnell-Ginet (1999: 198), τα αντικειμενικά κοινωνικά χαρακτηριστικά (όπως επάγγελμα, μόρφωση, καταγωγή, γειτονία, συγγενικοί δεσμοί κ.λπ.) δεν είναι ούτε αρκετά ούτε ικανά να ορίσουν διαφορετικές κοινότητες πρακτικής. Αντίθετα, η οριοθέτηση και διαμόρφωση των κοινοτήτων πρακτικής προκύπτει από τις ενέργειες στις οποίες εμπλέκονται τα μέλη της ομάδας τα οποία έτσι πιστοποιούν τους κοινούς δεσμούς τους. Όπως τονίζουν οι Holmes & Meyerhoff (1999: 180), οι κοινότητες πρακτικής ορίζονται από την ποιότητα της επαφής που υπάρχει ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας-ομάδας, δηλαδή από τις ενέργειες, τις δρα-

στηριότητες και τις διαδικασίες που οριοθετούν και διαμορφώνουν κάθε μία κοινότητα πρακτικής (βλ. Wenger, 1998), σε αντιδιαστολή με τα κοινωνικά δίκτυα, τα οποία χαρακτηρίζονται από την ποσότητα της επαφής, δηλαδή τον αριθμό των δεσμών που υπάρχουν ανάμεσα στους ομιλητές ενός δικτύου.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η έννοια των κοινοτήτων πρακτικής φαίνεται να δημιουργεί το απαραίτητο υπόβαθρο για τη μεγιστοποίηση των ωφελειών της εθνογραφικής έρευνας, η οποία, όπως τουλάχιστον ισχυρίζονται και οι Eckert & McConnell-Ginet (1999: 190), μοιάζει να είναι μονόδρομος για τον ερευνητή που επιζητά να ερμηνεύσει τη γλωσσική συμπεριφορά των ομιλητών ξεπερνώντας την επιφανειακή συσχέτισή της με μη γλωσσικές παραμέτρους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο του κεφαλαίου αυτού βασίστηκε στις ακόλουθες βιβλιογραφικές πηγές: Αραποπούλου, 1995: 31-34· Fasold, 1984: 149-158· Hudson, 1980: 138-147· Labov, 1972β· Ντάλτας, 1997: 44, 47, 105-109· Papazachariou, 1998: 32-52· Milroy, 1987: 18-67· Παυλίδου, 1988-89· Stubbs, 1983: 218-246.

2. Για μεθοδολογικά, πολιτικά και ηθικά ζητήματα της έρευνας, μεταξύ των οποίων και η απόκρυψη των στόχων της έρευνας από τους/τις ερευνώμενους/-ες, βλ. Cameron κ.ά., 1992· Labov, 1982.

3. Χρήσιμες ιδέες για τη σύνταξη ερωτηματολογίων μπορεί να πάρει κανείς μελετώντας τα ερωτηματολόγια που παραθέτει η Sifianou, 1992: 225-230. Βλ. επίσης, Μακρή-Τσιλιπάκου, 1999γ.

4. Η παραδοχή αυτή αποκαλύπτεται εναργέστατα στο γεγονός ότι στις στατιστικές μετρήσεις των μελετών γλωσσικής ποικιλότητας η ταυτότητα των ομιλητών κωδικοποιείται ως *κατηγορική* (categorical) –δηλαδή σταθερή, χωρίς διαβαθμίσεις–, ανεξάρτητη μεταβλητή.

5. Αξίζει να σημειωθεί ότι η θεωρία των κοινωνικών δικτύων και η θεωρία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης μπορεί να θεωρηθούν αλληλοσυμπληρούμενες οπτικές, αν εκλάβουμε την πρώτη ως αναφερόμενη στο μικροεπίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης (: σχέσεις μεταξύ ατόμων που συναποτελούν ομάδες) και τη δεύτερη ως αναφερόμενη στο μακρο-επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης (: σχέσεις μεταξύ κοινωνικών δικτύων-ομάδων). Εκκρεμεί όμως μια κοινά αποδεκτή κοινωνική θεωρία που θα επέτρεπε τον συστηματικό προσδιορισμό του κρίκου μετάβασης από το μικρο- στο μακρο- επίπεδο (βλ. σχετικά Milroy & Milroy, 1992: 17· Papazachariou, 1998: 47· Παυλίδου, 1999β).